

Streekromans en antropologie

vrijen en trouwen in het werk van Jo Ooms

Jojada Verrips

Soms is 't een zomernacht een man te machtig,
Hij prangt zijn dienstmaagd in stikdonkre schuur,
En is zijn leven lang om dit eene uur
Een angstig beest, zijn zonde staag indachtig.

Komen zijn medemenschen het te weten,
Dat hij wat zij niet durfden heeft gedaan,
Het wordt hem niet in 't openbaar verweten,
In stilte knagen zij aan zijn bestaan.

(Fragment uit het gedicht *De Burgers*
van J. Slauerhoff. In: J. Slauerhoff,
1973, *Verzamelde Gedichten*.

's Gravenhage-Rotterdam: Uitgeverij
Nijgh & Van Ditmar. Deel II, p. 809).

Zelden maken sociologen en antropologen die de Nederlandse plattelandssamenleving bestuderen gebruik van streekromans om kennis te verwerven over hun onderzoeksgebieden. Wichers' werk (1965) vormt in dit opzicht nog steeds een gunstige uitzondering (2). Waarschijnlijk berust de huiver om van dit genre gebruik te maken op de gedachte, dat de auteurs van streekromans maar wat verzinnen, dat hun werken een volledig fiktief karakter dragen en dat ze daarom als bron terzijde kunnen worden geschoven. Wanneer men beweert, dat streekromans niet alleen inzicht kunnen verschaffen in de belevingswereld van de mensen die ze schrijven en lezen, maar ook in het soort samenlevingsproblemen dat zich in de streek waarin ze spelen voordoet, moet men rekenen op veel tegenwerpingen. Romanciers zijn immers geen etnografen, die zich tot taak stellen een zo nauwkeurig mogelijke beschrijving te geven van samenlevingsverbanden en -problemen, kan men een scepticus horen opmerken (3). Vaak echter ontlenen zij hun *dramatis personae* en de situaties waarin die terecht komen, regelrecht aan

hun ervaringswereld. Sterker nog: dit terugvallen op of uitgaan van observaties gedaan in de streek waarover men schrijft, is een van de typische kenmerken van de streekroman. Er doen zich echter verschillen voor in de mate, waarin dit gebeurt. Een aardige graadmeter voor de betrouwbaarheid is de mate van precisie, waarmee de plaats van handeling wordt aangeduid. Hoe nauwkeuriger die is aangegeven des te waarschijnlijker is het, dat een auteur "naar het leven heeft getekend". Bij een preciese plaatsaanduiding kan hij het zich nauwelijks veroorloven met volledig onwaarschijnlijke personages en situatieschilderingen te werken. Doet hij dat wel, dan loopt hij het risico door zijn lezers beschouwd te worden als een fantast.

In het werk van Herman de Man, dat Wichers in zijn dissertatie gebruikte voor een inleidende schets van de oude plattelandsbeschaving in de westelijke weidestrecken van Nederland, valt telkens op hoe precies hij de plaats van handeling aangeeft. Hetzelfde ziet men in het oeuvre van Jo Ooms, een minder bekend auteur van streekromans. Op de etnografische betekenis van zijn werk zal ik in dit artikel nader ingaan. Omdat het ondoenlijk is binnen dit bestek recht te doen aan alle etnografische facetten, heb ik mij beperkt tot zijn schildering van de problemen rond vrijen en trouwen, waarmee tal van personages in zijn romans te kampen hebben. Dat het in zijn letterkundig werk niet handelt om louter verzonnen maar om aan de werkelijkheid ontleende problemen waarmee de bewoners van de streek waarover hij schreef, de Alblasserwaard, in een recent verleden telkens weer geconfronteerd werden, zal ik illustreren met enig materiaal dat ik tijdens veldwerk in dit gebied uit andere bronnen verzamelde (4). Tenslotte zal ik trachten een antwoord te geven op de vraag, waarom kwesties inzake vrijen en trouwen zich zo veelvuldig en in zo'n stereotype gedaante in deze regio voordeden.

De auteur en de streek

Jo Ooms (1904-1974) werd geboren in Groot-Ammers, een dorp aan de Lek in de Alblasserwaard. Ofschoon zijn ouders hem boer wilden maken, is hij dat

nooit geworden (5). Hij oefende onder meer het beroep uit van typograaf, handelsreiziger en verslaggever. Daarnaast hield hij zich bezig met het schrijven van letterkundig werk. Behalve ruim twintig romans schreef hij kinderboeken, essays, korte verhalen, historische opstellen, maakte hij vertalingen en redigeerde hij bundels. Het meest bekend is hij echter geworden door zijn romans, die vrijwel allemaal in de Alblasserwaard zijn gesitueerd, de streek waarin hij zijn leven sleet. Zijn boeken werden in grote oplagen gedrukt en door een breed publiek gelezen (6). Nu, enkele jaren na zijn dood, zijn er enkele opnieuw uitgebracht. In veel plattelandsbibliotheken was en is zijn werk te vinden. In de Alblasserwaard is het wijd en zijd bekend (7). Vooral in christelijke kringen werden Ooms' boeken gretig gelezen, want hij was een gelovig Protestant, die zijn christelijke levensbeschouwing geenszins verdoezelde, integendeel hij moraliseerde graag.

In zijn werken treden vooral boeren op, naast ambachtslieden en arbeiders. Ze handelen over voor- en tegenspoed in hun dagelijks leven, waarbij het veelvuldig samengaan van tegenslag en zondige levenswandel opvalt. De karakters van zijn hoofdpersonen vertonen geen grote psychologische diepgang. Ooms schetst ze in brede halen in zwart, wit of grijs. Waar Herman de Man zijn *dramatis personae* soms eindeloos lang bespiegelingen kan laten houden, daar laat Jo Ooms ze dikwijls de polder in trekken om alleen te zijn met hun gedachten zonder dat duidelijk wordt welke die zijn. Ze kampen met "zwarigheden", "moeilijkheden", "zinkings" en daarmee uit. Als ze al veranderen, doen ze dat meestal onder invloed van het geloof, snel en abrupt. Op grond van onder andere deze kenmerken zijn de romans van Ooms nooit gerekend tot de grote literatuur (8).

Sommige bestrijken zeer lange perioden. De roman *De Korevaars*, waarmee ik mij in dit artikel vooral bezig zal houden, begint in de 18e eeuw en loopt door tot aan de Tweede Wereldoorlog. De meeste romans spelen echter in het tijdvak 1900 tot 1940. Er wordt een wereld in beschreven, die niet meer bestaat, samenlevingsproblemen die tot het verleden behoren. Bij hetgeen volgt dient men dat niet uit

het oog te verliezen. Ofschoon Ooms wel veranderingen in de levenssituatie van de Alblasserwaardse bevolking beschrijft, maken zijn boeken toch een statische indruk. Dat komt vooral omdat hij zijn personages, of die nu in de 18e, 19e of 20e eeuw leefden, op een bijna stereotype wijze laat voelen, denken en handelen. Het zijn boeren uit de eerste vijf decaden van deze eeuw, waarvoor hij de voorbeelden ontleende aan zijn directe omgeving, die Ooms neerzet in een uiterst sober geschetste 18e of 19e eeuwse kontekst. Het is hun wereld, die hij weergaf, ofschoon sterk gestileerd en vereenvoudigd (9).

Meestal duidde Ooms nauwkeurig de woonplaatsen van zijn romanfiguren aan, vrijwel altijd dorpen langs het riviertje de Graaf, zoals Brandwijk (Braank), Molenaarsgraaf en Bleskensgraaf (Blesgraaf). Zelden situeert hij hen in nederzettingen aan de west- of zuidrand van de regio. Het gebied waartoe hij zich beperkte, wordt ook wel aangeduid als de "binnenwaard". De ontwikkeling daarvan was niet gelijk aan die van de rest van de Alblasserwaard. Zo heeft er tot op de dag van heden industrie van enige betekenis in ontbroken. Die treft men wel al vroeg aan langs de oevers van de rivieren de Lek, de Noord en de Merwede, die het gebied respectievelijk in het noorden, westen en zuiden begrenzen. Romans over de rivierdorpen zijn onder meer geschreven door Norel (*Mannen van Sliedrecht*) en De Rover (*Behouwe Vaart*).

De Alblasserwaard werd in de Middeleeuwen op initiatief van de Hollandse adel ontgonnen. De in cultuur gebrachte landerijen werden door de kolonistenbevolking gebruikt voor het houden van melkvee en de teelt van hennep. Zuivelprodukten, vooral op de boerderijen vervaardigde kazen, en hennep half-fabrikaten vormden tot ver in de 19e eeuw de voornaamste inkomstenbronnen. Als gevolg van het ineenstorten van de markt voor hennepvezels in de tweede helft van de 19e eeuw specialiseerden de boeren zich volledig op de melkveehouderij en de zelfkazerij. Na de eeuwwisseling nam met de opkomst van zuivelfabrieken de betekenis van de zelfkazerij geleidelijk in betekenis af. In de jaren zeventig was er in de binnenwaard vrijwel geen boerin meer te vinden die zelf nog kaas wrong. Behalve een

boerenstand ontwikkelde zich al vrij snel een middenstand en een arbeidersstand. De tweede is nooit erg omvangrijk geweest in tegenstelling tot de laatste. In verband met de arbeidsintensiviteit van de gemengde bedrijfsvorm was het huren van aanvullend personeel in de vorm van vaste en losse arbeiders (daggelders), dienstbodes en knechten eeuwenlang een normaal verschijnsel. Tot ver in de 20e eeuw vormden boeren, middenstanders en arbeiders de drie belangrijkste sociale groeperingen in de Alblasserwaard. De figuratie, die zij met elkaar vormden, onderging pas na de Tweede Wereldoorlog een drastische verandering. Het aantal personen werkzaam in de veeteelt nam snel af, terwijl dat in de secundaire en tertiaire sector navenant steeg. Deze ontwikkeling hing nauw samen met de rationalisering en mechanisering van de landbouw, de verbetering van transportmiddelen en de industrialisering in de dorpen langs de rivieren. Op het ogenblik worden de dorpen in de binnenwaard vooral bevolkt door hand- en hoofdarbeiders, die dagelijks naar en van hun werk pendelen. Een deel daarvan heeft zich pas zeer recent in het gebied gevestigd, hetzij in nieuwbouwwijken, hetzij in vrijkomende boerderijen (cf. Brunt 1974). De uitdunning van de boerenstand beleeft een tempoversnelling onder meer als gevolg van een grootscheepse ruilverkaveling, die sedert enige jaren uitgevoerd wordt. In het algemeen geldt, dat de kleine bedrijven verdwijnen en plaats maken voor grotere van 25 en meer hectares. Ze worden niet meer bewerkt door boeren, hun gezinsleden en gehuurde arbeidskrachten, maar door boeren alleen met behulp van een uitgebreid machinepark (10).

Al sedert de Reformatie herbergt de Alblasserwaard een overwegend Protestantse bevolking. In tal van schakeringen wordt het Calvinisme er beleden. Vooral de Nederlands Hervormden en Gereformeerden zijn er numeriek sterk vertegenwoordigd. De streek staat algemeen bekend als een bolwerk van orthodoxie.

De Korevaars

Ooms' eersteling, de roman *De Korevaars*, verscheen in 1938. Men zou dit werk een historische streekroman kunnen noemen, omdat het handelt over de lot-

gevallen van negen generaties van één boerengeslacht. Het begint in de eerste decaden van de 18e eeuw en eindigt in de jaren dertig van deze eeuw. Wat structuur en thematiek betreft zijn er opvallende overeenkomsten met de streekroman *Rijshout en Rozen* (1924) van Herman de Man. De laatste liet zijn familie-epos spelen op een afgelegen boerderij in het gebied benoorden de Lek rond Benschop en IJsselstein, terwijl Ooms zijn drama eveneens op een afgelegen hofstee bezuiden de Lek in de Alblasserwaard in het strekdorp Brandwijk situeerde. In beide romans speelt een vloek een centrale rol. In *Rijshout en Rozen* rust een doem op het boerengeslacht, omdat een boerenzoon een keetmeid, die hij zwanger maakte, na een miskraam onverbiddelijk de laan uit stuurt (11). In *De Korevaars* komt een zelfde doem voor, maar die gaat terug op het feit, dat een boerenzoon een daggelder in het weiland heeft doodgeslagen. De nazaten van de boerenmisdadigers krijgen in beide gevallen met tegenslag in hun gezinnen en op hun bedrijven te maken. De Man en Ooms schrijven de rampspoed toe aan het feit, dat God een naijverig God is, die overeenkomstig het tweede gebod "(...) de misdaad der vaderen bezoekt aan de kinderen, aan het derde en vierde lid dergenen, die Hem haten". Beide auteurs gaan er aan voorbij, dat dit gebod handelt over het vereren van andere goden en de gevolgen daarvan. Zij haken echter in op een thema, dat in de Zuidhollandse waarden meer voorkwam, namelijk de gedachte dat een geslacht met een vloek beladen kan zijn en daardoor ten onder gaat.

Zeer opvallend in *De Korevaars* is de frekwentie, waarmee gerefereerd wordt aan vrijen en trouwen. Verwickelingen rond vrijages en huwelijksluitingen vormen de ruggegraat van het boek. We hebben hier niet te maken met een obsessie van Ooms alleen, maar met een centraal samenlevingsprobleem in de Alblasserwaard: het sluiten van de juiste huwelijken op het juiste tijdstip en het vermijden van *mésalliances*. Ik wil daar nu wat dieper op ingaan door aan de hand van een genealogie, waarin de verwantschapsverhoudingen van *De Korevaars* zijn weergegeven, enkele saillante gevallen de revue te laten passeren (zie schema 1).

Geval 1

Op een bepaald moment zoekt Janus, telg uit de derde generatie Korevaars, vrouwen voor zijn zoons die op huwbare leeftijd zijn gekomen. Een van hen vindt dit maar niks. Hij zoekt zelf, 27 jaren oud, een meisje uit: de dochter van een varkens koper uit een naburig dorp. Wanneer hij zijn vader over zijn keuze inlicht, ontsteekt deze in woede. Ooms legt de oude boer de volgende woorden in de mond:

Jou snotjonk, jij gaan trouwen, zonder je vaar er in te kennen met wie? En dan met een sloerie van die Koppelaar, die keuken koper van Streefkerk? ... Nooit, zegt ik je, nooit! (...) Nooit snotjonk nooit en nimmer zeg ik je. Zolang ik leef zal de naam van Korevaar hier van 't Hoog Huis niet ont gemaakt worden door jou. Als jij het durft besteken om te weerstaan wat ik als vaar zeg, dan ben jij mijn zoon niet meer, versta je dat. Als jij je durft afgeven met zo'n sloerie, waar heel de Waard ont en schand over spreken zal, over jou, zeg ik, over jou uit het nest van 't Hoog Huis, dan zal jij geen voet meer op deze doening zetten, geen voet, versta je. En niks van mijn zal je krijgen, niks van mijn bezit als gezegger als ik zal doodgaan; niks dan de vloek, die je zal krijgen. Als je die durft weerstaan, die vloek, zeg ik je, dan ben je een duvelsjonk. *Rijk trouwt met rijk* in de contreye, versta je dat, ont jonk? (...) Jonk zegde vaders en hij wier toen wat kalmer omdat hij zag dat Janus in zijn schulp kroop, jonk er is verschil, dat vat jij niet, er zijn *dienstbaren* en *vrijen*, dat is volgens de Bijbel. Er zijn *gezeggers* en er zijn *daggelders* en *anderen*. Dat staat allemaal in de Bijbel, *heren* en *knechten* wieren toen al vernoemd. Zou jij zo ont zijn om de naam van de Korevaars te beslikken en gruwelijk tegen de Bijbel te spannen? (1938: 18/19 - cursivering van mij, J.V.)

Het resultaat van deze tirade is, dat de jongen van zijn voornemen afziet en zich schikt in hetgeen zijn oude vader voor hem bedisselt.

Er worden in deze passage enkele, etnografisch zeer interessante zaken geschetst. Ten eerste valt op, hoe de vader zich in zijn gezag gekrenkt voelt door het eigengereide gedrag van zijn zoon. Ten tweede zien we, hoe het verlangen van de zoon om te huwen met een niet-boerin voor de vader onaanvaardbaar is, omdat het een smet op de familienaam

zou werpen, en tenslotte, hoe de laatste de rechtvaardiging voor de vigerende ongelijke sociale verhoudingen zoekt in bijbelse passages die handelen over heren en knechten. Wenden we ons nu tot een ander geval.

Geval 2

De geschiedenis herhaalt zich. Janus, die op instigatie van zijn vader huwde met een rijke boerendochter, verzet zich er op zijn beurt fel tegen, dat zijn oudste zoon, weer een Janus, omgang heeft met de dochter van een koddebeier. Van zijn broer Gerrit verneemt hij deze affaire:

Janus, ik heb helegaar in Slingeland, 't eerst tijdens een vergadering van het polderbestuur, vernomen van jouw oudste jonk. Hij bevuilt jouw nest man. 't Is bij ons wijd en zijd bekend, het is een schand, dat jonk van jouw zit achter een meidje van de koddebeier van Noorloos aan, die onterik. Hij geeft zich af met zulk een sloerie en hij bepeinst niet, dat hij van 't Hoog Huis komt. Janus, ik wil je waarschouwen voor je jonk, hij zal slik gooien op de naam Korevaar (1938: 39).

Na vermaningen van zijn vader ziet de jongen af van verdere omgang met de koddebeiersdochter. Kort daarop krijgt hij verkering met de dochter van een huurboer. Hij is dan inmiddels 32 jaren oud. Opnieuw echter is zijn vader daar niet over te spreken:

Je hebt onte dingen teweeg gebracht, Janus; hoe kon je dit doen? Wij gaan toch niet met kale huurboertjes trouwen die niks te gezegen hebben. Een schand is het, een schand, die wijders in de contreye bepraat zal worden en de daggelders zullen danig schik hebben als ze vernemen dat het meidje van Gijs Verburg zal gaan trouwen met een jonk van 't Hoog Huis (1938: 54).

Het onheil valt nu evenwel niet meer af te wenden, want de dochter van de huurboer blijkt zwanger te zijn van de rijke boerenzoon en er moet een huwelijk volgen. Ook Janus' zuster overkomt op 31-jarige leeftijd hetzelfde lot. In dit verband citeert Ooms een veelzeggend versje:

Zijn ze nog jonge
Dan maken ze rare sprongen.
Maar zal zijn ze de dertig gepasseerd
Hebben ze het opvrijen nog niet verleerd
(1938: 56).

Dezelfde aspecten als in het vorige geval duiken ook hier weer op: met name de schande, die een *mésalliance* met zich brengt. Er is echter een aan toegevoegd: het gedwongen huwelijk als gevolg van het verlies van seksuele zelfbeheersing. Dan nu het laatste geval ontleend aan *De Korevaars*, dat zich voordoet in de zesde generatie.

Geval 3

Willem, de kleinzoon van Janus uit het vorige geval, vergrijpt zich aan een stoepmeid (12). Dat wordt gesignaleerd door een melkknechtje, die het voorval doorvertelt. Wanneer Willem's moeder er van hoort, stuurt ze de meid prompt de laan uit met een vol jaarloon en twee zoetemelkse kazen. Kort daarop overlijdt zij.

Willem bleef achter met een stoepmeid en op zo'n grote doening is dat niet te doen. Wie moest kaaswringen en het huishouden waarnemen? (1938: 98)

Willem behelpt zich enige tijd met huishoudsters, onder andere met een 43-jarige ongetrouwde boerendochter. Deze vrouw betrapt hij op een avond in het voorhuis vrijend met een gehuwde boer, vader van twee kinderen. Hij maakt zich daar ontzettend kwaad over:

Als ik van mijn doening weg ben zitten jullie hier te vrijen, hè, sprak hij hard. Er uit Govert Verwey, naar je wijf jij en nooit geen poot meer op deze doening. (...) Ik had jou wijzer willen hebben Arigje Vonk... Dat loopt gezelschappen af - zelfs de Molenaarsgraafse dominee is niet fijn genoeg - en galmt door de contreye dat de wereld schielijk vergaan zal en nou zit me dat met een getrouwde vent te flikflooiën algeijk een jong meidje (1938: 106/7).

Willem laat de vrouw ondanks haar verwerpelijk gedrag echter blijven, omdat ze zo goed kaas kan wringen. Wanneer hij 46 is, wil hij nageslacht en gaat op zoek naar een geschikte levensgezellin. Na wat teleurstellingen verneemt hij, dat een boe-

rendochter van net twintig gezegd heeft, dat ze wel met hem wil trouwen. Wanneer haar vader zijn daggelder met deze boodschap naar Willem heeft gestuurd, besluit de laatste om er eens op af te gaan. Eerst spreekt hij met de vader, dan met het meisje zelf en tenslotte weer met de vader. Die laat hem weten, dat zij veel land en goed zal erven.

Daarna vroegde Willem: En hoe is het met 't kaaswringen? Kan je meidje dat ook knap handig? Wringen, Willem, wringen? Verneem het maar eens bij de Ammerse kaaskopers en je zal rechtevoort te horen krijgen, dat ze wringt algelijk het beste boerenfrommes van Bleskensgraaf. Ik geloof het. Ik wou dan maar schielijk gaan trouwen (1938: 121).

Echter, enige dagen later gaat Nardus, kippekoopman van beroep, naar Willem en zegt hem, dat hij zich een kind van een ander op de hals haalt, wanneer hij trouwt met de boerendochter.

De rijke Gerrit Brandewijk maakt ze liever dood dan ze te laten trouwen met een arm kippekopertje (1938: 125).

Na deze mededeling ziet Willem af van zijn plan om haar te huwen. Samen met de kippekoopman trekt de boerendochter weg naar Rotterdam, de grote stad.

(...) want zulke hellekeinders, die kippekoperij en boer op eigen doening niet uit elkaar weten te houden, zoeken ook de vermaken der wereld (1938: 132).

Wanneer hij 48 is geworden, slaagt Willem er eindelijk in een 37-jarige boerendochter uit het Overlekse met veel eigendom en het vermogen om goed kaas te wringen aan de haak te slaan. Enigszins een schande, want een boer uit de Waard trouwt immers een vrouw uit de Waard.

In dit geval komt een hele reeks interessante aspecten aan de orde. Als gevolg van het uitstellen van een huwelijk loopt Willem frustraties op. Hij verliest zijn zelfbeheersing ten opzichte van een sociaal lager geplaatste, een stoepmeid, die daarop op staande voet ontslagen wordt. Voorts worden we geconfronteerd met het overspel van een gehuwde boer met een vrijgezelle vrouw in dienstbetrekking bij Willem, waarbij de laatste haar godsdienstige fijnheid verbindt met haar toegeeflijkheid op seksueel gebied. Verder krijgen we te

maken met het voorgenomen huwelijk van een man op leeftijd met een jonge boerendochter, hetgeen weliswaar vreemd wordt gevonden maar niettemin aanvaardbaar, omdat zij rijk en kundig in het kaaswringen is. Als zij evenwel zwanger blijkt te zijn van een sociaal ongelijke kan dat huwelijk niet doorgaan en ziet ze zich samen met haar minnaar genoodzaakt uit de streek te verdwijnen naar de stad. Tenslotte maken we een zakelijk huwelijk mee tussen twee sociaal gelijken op leeftijd, dat passend gevonden wordt.

Als er een ding duidelijk wordt uit de weergegeven gevallen, dan is het wel de opschudding die ontstaat, wanneer leden van verschillende strata (seksuele) betrekkingen met elkaar aanknopen of dat dreigen te doen. Concentreren we ons eerst op de voorhuwelijkse betrekkingen en daarna op overspelrelaties in het werk van Ooms.

ALS we voor een moment uitgaan van het feit, dat de samenleving in de Alblasserwaard van waaruit en waarover hij schreef vooral gekenmerkt wordt door het voorkomen van twee belangrijke strata: dat van de boeren en de arbeiders, dan laat zich snel in schema brengen, welke voorhuwelijkse seksuele relaties mogelijk waren en waaraan hij aandacht had kunnen schenken (zie schema 2). Laten we homo-seksuele relaties buiten beschouwing, dan zien we vier varianten opduiken. Slechts twee daarvan spelen een belangrijke rol in *De Korevaars* alsmede in de andere romans van Ooms te weten die tussen 1 en 4 en tussen 2 en 3. Premaritale betrekkingen tussen 1 en 2 en tussen 3 en 4 worden in zijn boeken alleen als problematisch beschouwd, wanneer ze resulteren in zwangerschap, maar dan nog besteedt hij er minder aandacht aan. Er volgt meestal snel een huwelijk en de problemen zijn de wereld uit (13). In Ooms' oeuvre zien we dus vooral problemen rijzen, wanneer jongens en meisjes uit verschillende milieus met elkaar omgaan, en zeker wanneer die omgang een zwangerschap tot gevolg heeft (vgl. de dramatische relatie tussen de boerendochter en de kippekoopman in geval 3). Indien hij al aandacht besteedt aan overspelige relaties, dan vinden die in Ooms' boeken vrijwel uitsluitend plaats tussen 6 en 7 en minder of in het geheel niet tussen 5 en 6, 5 en 8

en tussen 7 en 8. Het niet voorkomen van overspel tussen 7 en 8 houdt direkt verband met het feit, dat bij Ooms de boerenpopulatie in het centrum van de belangstelling staat. In geval van overspel tussen 6 en 7 is 7 soms een weduwe of een oude vrijster (vgl. de relatie tussen Govert Verwey en Arigje Vonk in geval 3). De suggestie wordt dan dikwijls gewekt, dat de vrouw geld ontvangt van de overspelige man, met andere woorden dat zij zich prostitueert, daartoe uit armoede gedwongen. Als een van de Korevaars eens een arme weduwvrouw, wier huisje als gevolg van bliksemingslag is afgebrand, geld geeft, dan kan een verwant die van die gift verneemt niet op de gedachte komen, dat er sprake is van menslievendheid maar veronderstelt hij betaling voor bewezen seksuele diensten (Ooms 1938: 42). Het zijn dus de betrekkingen tussen 2 en 3, 1 en 4 en tussen 6 en 7, die keer op keer terugkeren in het werk van Oomsen als problematisch worden beschouwd. Met name schetst hij graag verwickelingen, die *mésalliances* tussen 2 en 3 en 1 en 4 met zich brengen, waarbij treft dat zijn voorkeur uitgaat naar die van het eerste type. Een belangrijke vraag, die zich in dit verband opdringt, is: handelt het hier nu om pre-occupaties van Ooms of om pre-occupaties van de mensen in de streek, waarover hij schreef? Met andere woorden houden zijn gevallen verwijzingen in naar de sociale werkelijkheid, zijn het reflecties van samenlevingsproblemen, die in de Alblasserwaard inderdaad een rol speelden? Voor het vinden van een antwoord op die vraag is een nadere beschouwing van die werkelijkheid nodig.

De sociale werkelijkheid

Tijdens mijn veldwerk in het dorp Ottoland heb ik onder meer uitvoerig kerkeradsnotulen bestudeerd. Daarin treft men naast uiteenzettingen over allerlei routine-zaken betreffende de geloofsgemeenschap ook alle tuchtgevallen geboekstaafd, dat wil zeggen elk optreden van de kerkeraad tegen devianten binnen die gemeenschap, mensen die zich onderscheiden door een "laakbare handel en wandel". Vooral de notulenboeken van de Gereformeerde kerkeraad vormden wat dat betreft een rijke *Fundgrube* (14). Van de 45 kwesties, die ik daarin voor het

tijdvak 1889-1940 opgetekend vond, hadden er ruim 15 (dus ongeveer eenderde deel) betrekking op het verliezen van zelfbeheersing in de seksuele sfeer. Steevast werden ze geëtiketteerd als overtredingen tegen het zevende gebod: "Gij zult niet echtbreken". In de *Heidelberger Catechismus* wordt echtbreuk namelijk op een lijn gesteld met onkuisheid in het algemeen. In zondag 41 van deze catechismus luidt vraag 109: "Vr. Verbiedt God in dit gebod niet meer dan echtbreken en dergelijke schandelijkheden? Antw. Dewijl ons lichaam en ziel tempelen des Heiligen Geestes zijn, zo wil Hij, dat we ze beide zuiver en heilig bewaren; daarom verbiedt Hij alle onkuisde daden, gebaren, woorden, gedachten, lusten en wat de mens daartoe trekken kan". De overtredingen van het zevende gebod hadden betrekking op voorhuwelijks geslachtsverkeer of op overspel. De ontdekking van het eerste vergrijp berustte soms op klikkerij van een gemeentelid, maar meestal vond ze plaats, wanneer een jongen en een meisje om de kerkelijke inzegening van hun huwelijk verzochten, of wanneer een echtpaar om de doop van een kind vroeg en de geboortedatum daarvan verwekking voor het huwelijk verried. Gewoonlijk eiste de kerkeraad van de zondaren het belijden van schuld in het openbaar. Toonde men geen berouw, dan kon de kerkeraad de doop of de huwelijksinzegening verbieden of uitstellen. Over het tweede vergrijp, overspel, bevatten de notulenboeken een uitzonderlijk geval, dat ik hier verkort weergeef.

Op een bepaald moment deed in het dorp het gerucht de ronde, dat een inwoner overspel gepleegd zou hebben met zijn schoondochter. De leden van de kerkeraad bleven hiervan niet onkundig. Na een bespreking besloten ze een neutraal gemeentelid te belasten met een onderzoek. Daaruit bleek, dat een jong echtpaar de bron van het gerucht was. De vrouw ervan beweerde met eigen ogen gezien te hebben, hoe haar buurman zijn schoondochter op zolder verleid had. Toen de predikant de beide gedoodverfde zondaars afzonderlijk verhoorde, ontkenden zij heftig, dat zij seksueel contact met elkaar gehad zouden hebben. De kerkeraad geloofde hen en besloot, dat het hier om laster en roddel ging. De roddelaarster werd onder censuur gesteld. Toen zij echter geen aanstalten maakte om in het openbaar schuld te belijden, werd ze door de kerkeraadsliden bezocht. In plaats van berouw te tonen ging de

vrouw door met het uiten van beschuldigingen aan het adres van haar bureu. Dit werd de kerkeraad te gortig en hij gelastte de vrouw en haar man voor hem te verschijnen. Eindelijk bekende de roddelaarster toen alles uit haar duim gezogen te hebben en beloofde ze voor de gemeente schuld te bekennen. Dit gebeurde ook. Enkele jaren later vertrok zij met haar man uit het dorp naar de stad. De kerkeraad besloot de gebeurtenissen te vermelden op haar attestatie (15).

Uit dit geval spreekt hoe zwaar men tilde aan het voorkomen van overspel en vooral hoe men optrad tegenover mensen, die anderen ten onrechte van dit als zeer zondig aangemerkte vergrijp betichtten. Andere zware overtredingen, die de kerkeraad behandelde, hadden vaak betrekking op "misdragingen" van dienstboden, die doorgaans niet uit het dorp afkomstig waren. Ook daarbij ging het vrijwel steeds om vergrijpen in de seksuele sfeer, hoewel uit de notulen meestal niet precies is af te leiden, waarvan de meisjes beschuldigd werden. In enkele gevallen betrof het echter zwangerschap als gevolg van het aanknopen van een liaison met een werkgever of diens zoon, "(...) wetende dat zij geen huwelijk aan kan gaan". Ofschoon dat nergens met zoveel woorden werd geschreven, had de strengheid waarmee de kerkeraad in dergelijke gevallen optrad alles te maken met het idee, dat een dienstbode of meid als eventuele huwelijks-partner voor een boerenzoon ongewenst was. Een niet onbelangrijk detail in dit verband is, dat de leden van de kerkeraad vrijwel zonder uitzondering behoorden tot de boerenstand. Ze vergden schuldbekentenissen van de ongelukkigen voor het front van de voltallige gemeente. Meestal kwam het echter niet zover, omdat zij de schande niet konden verdragen en de gemeenschap verlieten. Better geëmigreerd dan blijvend gestigmatiseerd. De in de kerkeradsnotulen geboekstaafde gevallen vertonen een treffende gelijkenis met die welke Ooms in zijn streekromans beschrijft (16). Er zijn echter ook verschillen. In de door de kerkeraad behandelde zaken lag het accent op het verfoeilijke van het verlies van zelfbeheersing in het seksuele vlak *in het algemeen* zowel voor als ook na het huwelijk, terwijl Ooms meer nadruk legde op het ongewenste karakter van *bepaalde* betrekkingen. Ook al bestond de kerkeraad voornamelijk uit boeren,

dit college kon het zich op godsdienstige gronden niet veroorloven het aspect, dat bij Ooms zo duidelijk aan het daglicht treedt bij de behandeling van deviant gedrag te onderstrepen. Waarom zien we evenwel in beide gevallen zo'n sterke gerichtheid op het gevaarlijke karakter van bepaalde relaties en het kwalijke van het verlies van zelfbeheersing *in sexualibus* of het nu sociaal gelijken of ongelijken betrof? Om op die vraag een antwoord te kunnen geven is een nadere beschouwing van de aard van het boerenbedrijf in de Alblasserwaard in het bijzonder en het karakter van de samenleving in het algemeen nodig.

Zeer in het kort geformuleerd geldt in dit verband, dat *mésalliances* (al of niet als gevolg van het verlies van seksuele zelfbeheersing) een bedreiging vormden voor het optimaal functioneren van het boerenbedrijf en de voortzetting ervan (17).

In de Alblasserwaard was de hoeveelheid beschikbaar land beperkt. Te weinig land betekende voor een veeteler een kammervol bestaan. Vrijwel alle land was in handen van de boerenpopulatie. In de Waard gold de regel, dat erfenissen gelijkelijk verdeeld werden onder zonen en dochters. Vrouwen konden even goed als mannen land erven. Vandaar dat boerendochters aantrekkelijke huwelijkspartners waren voor boerenzoons, want zij hadden immers vooruitzichten op een aandeel in de nalatenschap van hun ouders in de vorm van land en/of geld en vrouwen uit de andere standen niet. Daarnaast waren boerendochters de meest geëigende partners vanwege de kaasmakerij. Vrouwen speelden namelijk een zeer belangrijke rol in het produktieproces. Zij verduurzaamden de dagelijkse opbrengsten aan melk tot volvette boerenkaas. Alleen de dochters van boeren waren goed in staat de fijne kneepjes van dit ambacht te leren. De overdracht daarvan geschiedde van moeder op dochter. Dit wil niet zeggen dat arbeidersdochters het kaasmaken niet zouden kunnen leren. We horen zo nu en dan over arbeidersdochters, die uitstekend konden kaaswringen. Niettemin was het bij uitstek een zaak van boerinnen en hun dochters. Opmerkelijk in het werk van Ooms is bijvoorbeeld, dat boeren die hun vrouw verliezen als volledig onthand worden voorgesteld. Ik herinner er in dit verband aan, dat Willem uit geval 3 be-

sluit snel met de dochter van Brandwijk te huwen, wanneer hem verzekerd is dat zij kaas kan wringen als geen ander (18). Een belangrijk deel van het boereninkomen werd gevormd door de revenuen uit de verkoop van kaas. Fouten in de kaasmakerij leidden tot inkomstenderving. De boerinnen ontleenden hun prestige dan ook voor een groot deel aan de snelheid en accuratesse, waarmee zij een goed en hoogwaardig produkt konden maken (19). Kortom, wilde een boer een bedrijf continueren of opzetten, dan was hij alleen al om de kaasmakerij aangewezen op een vrouw uit de boerenstand en moest hij vermijden in de ban te raken van een niet-boerin, tenzij hij welbewust voor een alternatief bestaan opteede. Daartoe was zelfbeheersing nodig. Hetzelfde gold *mutatis mutandis* voor een boerendochter. Slechts door een "goed" huwelijk kon men in de Alblasserwaard bestaans- en tevens machtsbronnen monopoliseren. Standshuwelijken waren van fundamentele betekenis voor de continuering van de samenlevingsorde. Echter zowel uit de romans van Ooms als uit de kerkeraadsnottulen blijkt, hoezeer het bloed kroop waar het niet gaan mocht en de gevergde zelfcontrole voor boeren(kinderen) problemen opleverde. Telkens weer dreigde die verloren te worden of werd die verloren vooral vóór, maar ook nog na het huwelijk, en "zochten uilen contact met bonte kraaien" (20).

Lette de kerkeraad op het voorkomen van premariaal geslachtsverkeer en overspel in en tussen de standen en beschikte hij over diverse sancties, variërend van een vermaning tot censurering en schorsing, in de privésfeer van het gezin letten de boerenouders er vooral op met wie hun kroost omgang zocht. Verkeerde dat met niet-boeren, dan werd bedreigd met doodzwijgen, onterving etc., waarbij vooral werd geredeneerd in termen van eer en schande. *Mésalliances*, liet men niet af te benadrukken, betekenden een smet op de familienaam. Heel frekwent vindt men in het oeuvre van Ooms uitdrukkingen als besmetten, onteren, beslikken, slik werpen op, ont (= vuil, vies) maken e.d. Meestal hadden de tirades van ontstemde ouders effect en werden ongewenst geachte bindingen snel verbroken. Waakte de kerkeraad dus over seksuele ingetogenheid in het algemeen, binnen de boerenge-

zinnen zag men vooral toe op het bewaren van afstand tot en het behoud van zelfbeheersing ten opzichte van personen uit andere standen.

In dit verband vragen drie punten om een nadere beschouwing: ten eerste het opmerkelijk verschil in behandeling van "ongehoorzame" boerenzoons enerzijds en boerendochters anderzijds, ten tweede verschillen in gedrag tussen mannen en vrouwen uit de boerenstand en ten derde die tussen leden van de laatste stand en die der arbeiders.

Wanneer een boerenjongen in de romans van Ooms verkeert met een arbeidersmeisje, verbreekt hij daartoe aangezet door zijn ouders bijna altijd de verkering. Hij laat zijn liefje in de steek om te huwen met een vrouw uit zijn eigen stand. Het arbeidersmeisje vertrekt uit de streek of huwt na verloop van tijd met een arbeidersjongen. Het eerste gebeurt doorgaans wanneer ze zwanger is geworden, het laatste wanneer haar omgang met een boerenminnaar dat gevolg niet had. Dat dit stereotype verloop zich in werkelijkheid niet altijd voordeed moge blijken uit het feit, dat soms de boerenzoon vertrok (21). Bij Ooms is de afloop van vrijages tussen boerendochters en arbeiders of knechten een andere. Meestal trekken de eersten, vrijwel altijd alleen en zelden met hun minnaars, weg uit de streek (22). Ze komen terecht in de grote stad, waar ze - heel significant - een andere voornaam gaan voeren in in kommervolle omstandigheden verzeild raken, niet zelden als prostituée (23). Het kan haast niet duidelijker: hoerige wezens moeten het veld ruimen; ze worden weggeschreven naar de stad, dat slechte oord waarin het wemelt van veile vrouwen en mannen met lage lusten. Deze voorstellingen, die meer onthullen over de verbeeldingswereld dan over de ervaringswereld, lijken bevestigd te worden door het feit, dat ik te Ottoland bijvoorbeeld wel ongehuwde moeders uit de arbeidersstand in verschillende administratieve bronnen tegenkwam, maar géén enkele ongehuwde boerendochter met kroost. In het algemeen wachtte volgens Ooms ontspoorde boerendochters een zwaarder lot dan boerenzoons die van het rechte pad afweken. Veelzeggend in dit verband is, dat hij het haar van vrijgrage boerendochters vaak los laat zitten en een bijzondere kleur geeft: ravezwart of rood (24).

Door zich niet ingetogen te gedragen wierpen boerendochters niet alleen een smet op de goede naam van hun moeders maar ook op die van hun andere familieleden. De grotere controle, waaraan zij blootstonden alsmede het strengere optreden tegen hen bij dreigende of begane misstappen dient men in dit licht te bezien. Belangrijk in dit verband is ook, dat zij de tekenen van een eventuele zwangerschap wel enigszins konden verhullen maar op den duur niet verbergen. Was die het gevolg van een vrijage met een boer, dan volgde meestal snel een huwelijk. Was ze echter het gevolg van een avontuurtje met een niet-boer, zoals met kippekoper Nardus, dan zou haar handhaving op de boerderij een permanente bron van schande zijn, die in laatste instantie een bedreiging inhield voor de machtsbalans tussen boeren en arbeiders, en kon ze maar beter haar biezen pakken (vgl. de dochter van Brandewijk in geval 3).

In werkelijkheid bleken affaires tussen boerendochters en niet-boeren minder voor te komen dan tussen boerenzoons en niet-boerinnen. Dit verschil treedt ook aan het daglicht in de boeken van Ooms. Na het huwelijk zien we dit patroon in versterkte mate. Gevallen van overspel, waar ik tijdens mijn veldwerk over vernam, betroffen vrijwel uitsluitend boeren. Van overspelige boerinnen werd niet gerept. Wanneer boeren overspel pleegden, deden zij dat met arbeidersvrouwen of -dochters, weduwen (uit de arbeidersstand) of oude vrijsters. Dat boerenzoons zich vaker bezondigden dan boerendochters vindt zijn verklaring hierin dat de eersten dikwijls veel later in het huwelijk traden dan de laatsten, immers zij moesten daarmee wachten totdat hun vaders zich uit het bedrijf terugtrokken. Daardoor waren ze niet zelden behoorlijk seksueel gefrustreerd (25). Boerendochters huwden meestal op jongere leeftijd dan boerenzoons. Als zij al gefrustreerd waren, dan hadden zij door de aard van hun werk op de boerderij minder gelegenheid daar wat aan te doen. Dat boerenzoons zich voor vrijages vooral richtten op meisjes uit de arbeidersstand moet behalve met hun aanwezigheid op de bedrijven dan ook met dat feit verbonden worden. Boerendochters waren minder makkelijk te benaderen, omdat ze voortdurend door hun ouders gecontroleerd

konden worden. Bovendien werd hen de noodzaak van seksuele zelfbeheersing al vroeg bijgebracht. Zou een meisje los zijn in haar betrekkingen met leden van het andere geslacht, dan vormde dat een indicatie dat zij niet uit het juiste hout was gesneden, ongeschikt om haar positie in het agrarisch-ambachtelijke gezinscomplex in te nemen (26). Beide zaken maakten hen minder toegankelijk voor vluchtige liaisons. Een soortgelijke ingetogenheid werd evenwel niet *verwacht* van meisjes uit de arbeidersstand, waaruit stoepmeiden voornamelijk afkomstig waren. Daartoe ontbrak voor hen ook de economische noodzaak. Wat ik hier wil suggereren is, dat de affectuushouding van boeren en arbeiders in het algemeen en van boeren- en arbeidersdochters in het bijzonder niet eender is geweest en dat dit verschil direkt samenhang met hun ongelijksoortige sociaal-economische positie in de samenleving. In de romans van Ooms vindt men herhaaldelijk opmerkingen over de karakters van boeren- en arbeidersdochters, die steun geven aan deze uitspraak. De laatsten worden dikwijls aangeduid als "los", "woest", "willig" en "wild", de eersten daarentegen als "zedig", "ingetogen", "stil" en "terughoudend". Het komt mij voor, dat deze tamelijk stereotype kwalifikaties een verwijzing inhouden naar in werkelijkheid minder scherp constateerbare, niettemin voorgekomen verschillen in gedragsstijl (27). Lag in boerenkringen het accent op een beheerste reproductie, in arbeiderskring lag die meer op reproductie *sec*. Het hebben van veel kinderen betekende voor een boer op de lange duur opvolgingsproblemen en bedrijfsversplintering, kortom moeilijkheden. Het hebben van veel kinderen betekende voor een arbeider daarentegen grotere inkomensmogelijkheden, met andere woorden meer kansen op een beter bestaan. Ook anderen hebben gewezen op het *naast* en niet *na* elkaar voorkomen van verschillende reproductiepatronen op het Nederlandse platteland in het verleden (cf. Verduin 1972). Waar echter in de literatuur over dit onderwerp te weinig op wordt gewezen is het feit, dat met die verschillende patronen onderscheiden modelleringen van de drifthuushouding van mensen verbonden moeten zijn geweest. Niet alleen verschilde die per sociale laag maar ook naar sekse binnen die lagen. Ofschoon het niet eenvoudig is deze uitspraak empirisch te

funderen (28), lijkt ze toch gerechtvaardigd op grond van geconstateerde verschillen in gezinsgrootte tussen boeren en arbeiders. We zouden echter meer moeten weten over de opvoedingspraktijken en de aard van de seksuele voorlichting, voorzover die al werd gegeven. In het werk van Ooms worden we hier nooit over ingelicht, hetgeen indiceert hoezeer seksuele zaken in de streek waarover hij schreef met taboes waren omringd. Op grond van mijn veldwerk ben ik geneigd om aan te nemen, dat met name de boeren hun kroost doorgaans op *negatieve* wijze informeerden en zo het terrein van de seksualiteit gevaarlijk maar tevens aantrekkelijk maakten door de geheimzinnigheid waarmee zij het omgaven. In dit verband zij er op gewezen, dat de *lay-out* van de woningen en de mate van *privacy* die echtparen daarin konden genieten voor boeren een geheel andere was dan voor arbeiders. De laatsten moesten zich behelpen met zeer kleine behuizingen, waarin echtparen zich niet konden terugtrekken in aparte slaapvertrekken, terwijl dat niet gold voor de eersten. Dit moet consequenties hebben gehad voor de mate waarin arbeiders- en boerenkinderen al van jongsaf vertrouwd waren met lichamelijke betrekkingen tussen hun ouders en hun schroom inzake seksualiteit.

In de Alblasserwaard waren in het recente verleden twee typen drifthuishouding dominant die correspondeerden met de twee belangrijkste strata in dit gebied: dat der veetelers en dat der arbeiders. Vormden die enerzijds de voorwaarde voor de continuering van de bestaansorde, anderzijds betekenden ze daarvoor een permanente bedreiging. Zolang boerenzoons en dochters zich beheersten zoals van hen werd verwacht, liep de bestaande samenlevingsorde geen gevaar. Echter de verdringing van het seksuele libido, die daarmee gepaard ging, hield ook risico's in, die nog versterkt werden door de aanwezigheid van mensen met een (vermeende) andere seksuele moraal, te weten de leden van de arbeidersstand (29). Juist diegenen met wie boerenkinderen zich (seksueel) niet dienden in te laten oefenden op hen aantrekkingskracht uit onder andere vanwege die (vermeende) andere seksuele moraal. Arbeidersdochters als stoepmeiden in dienst op de boeren-doeningen werkten als magneten op de niet zelden

ernstig gefrustreerde boerenzoons (30). Tekenend in dit verband is het feit, dat de eersten door Ooms worden geschilderd als bijzonder attractief en in het bezit van een schier onweerstaanbare lichamelijke schoonheid, als ware sirenes dus. Keer op keer laat hij boerenzoons voor hen vallen. Of-schoon arbeidersdochters, die zwichtten voor hun onbehouden avances, drommels goed wisten welk lot hen daarna beschoren was, namen ze toch dikwijls risico's. Behalve aan het feit dat ze zich als werkneemsters in een ongelijke positie *vis-à-vis* de boeren(zonen) bevonden, moet men voor een verklaring van hun toegeeflijkheid ook denken aan hun tegen beter weten in gekoesterde hoop daardoor te ontsnappen aan hun eigen milieu door een al of niet gedwongen huwelijk met een boer (31).

De continuering van de samenlevingsorde vergde van boeren en arbeiders niet dezelfde beheersingspatronen. Echter juist het voorkomen van verschillen in die patronen vormde het voortdurend dynamiet onder die samenlevingsorde. Nemen we het bestaan van twee onderscheiden civilisatietypen in de twee belangrijkste strata van de Alblasserwaardse samenleving van weleer aan, dan kan dat enerzijds het relatief gesloten karakter ervan duidelijk maken en anderzijds een verklaring bieden voor de steeds aanwezige tendens om dat te doorbreken alsmede de specifieke richting, waarin dat dreigde te gebeuren. In schema 3 heb ik aangegeven, hoe men zich het een en ander op eenvoudige wijze kan voorstellen. In de streekromans van Ooms wordt de lezer voortdurend geconfronteerd met het hier gesignaleerde spanningsveld. Hoewel hij in tegenstelling tot een socioloog of antropoloog gefingeerde voorvallen beschreef, doet dat geen afbreuk aan hun attenderende en informerende waarde. Ze zijn immers direkt ontleend aan de omgeving van de schrijver zoals hiervoor is aangetoond. Men kan Ooms daarom beschouwen als een bijzonder type informant, die bruikbare informatie verschaft over de sociaal-economische verhoudingen in de Alblasserwaard in een recent verleden en de mentaliteit van de bevolking daar. Ook voor andere streken van Nederland bestaat een schat aan belletteristisch werk. De toenemende schare antropologische en sociologische onderzoekers van de Nederlandse plattelandssamenle-

ving en -cultuur zou er goed aan doen daar wat meer aandacht aan te besteden, omdat dat werk ons iets onthullen kan over de wijze waarop mensen in die streken samenleefden en de hen omringende wereld beschouwden (cf. Goudsblom 1971). Echter evenals de uitspraken van elke andere informant dienen ook die van streekromanciers getoetst te worden op hun betrouwbaarheid.

Het door mij hiervoor weergegeven beeld van de Alblasserwaard heeft betrekking op het verleden. Met de transformatie van het boerenbedrijf als gevolg van de invoer van allerlei machines en ontwikkelingen op de (inter)nationale landbouwmart en met de opkomst van alternatieve bestaansmogelijkheden binnen en buiten de streek is ook het karakter van de samenlevingsordering gewijzigd. De daggelders, boerenknechten en -meiden verdwenen en maakten plaats voor niet meer van boeren afhankelijke werknemers. Allianties van het juiste soort en aangegaan op een passend tijdstip zijn veel minder relevant geworden voor de continuering van het boerenbedrijf. Met het verdwijnen van de zelfkazerij verdween ook de noodzaak voor een boer te huwen met een vrouw, die dat ambacht in de vingers had. De vaardigheid om goed kaas te kunnen wringen, het vooruitzicht op te erven land en zelfs het bezit van geld verloren in toenemende mate hun belang als criteria bij de keuze van een huwelijks-partner. Het tellen van stalraampjes en kousemikken, een manier onder boerenzoons om de toekomstige rijkdom van boerendochters te schatten, raakte in onbruik. Gepaard daarmee ging een snelle kentering in de sociale controle en de pre-occupatie met eer en schande in boerenkring. In de kerkeraadsnotulen weerspiegelde zich deze ontwikkeling in het ontbreken van aantekeningen na 1945 over het treffen van maatregelen tegen leden van de kerk-gemeenschap die gehoor hadden gegeven aan hartstochten op een verkeerd geoordeeld tijdstip en/of zich daarbij "vergist" hadden in de keuze van een partner. Zondag 41 van de *Heidelberger Catechismus* werd op een nieuwe, meer milde wijze geïnterpreteerd, waarmee Elias' uitspraak: "Die Religion ist jeweils genauso 'zivilisiert', wie die Gesellschaft oder wie die Schicht, die sie trägt" (1969: 277) een opvallende bevestiging krijgt.

NOTEN

1. Dit opstel is gebaseerd op een inleiding, die ik in april 1977 voor het Europaberaad op het ASC te Amsterdam heb gehouden. Ik dank Lizzy Bennet, Anton Blok, Joop Goudsblom, Hendrik-Jan de Haan en Kitty Verrips voor hun waardevolle kanttekeningen bij een eerdere versie.
2. Dat wil niet zeggen, dat pleidooien voor het gebruik van bellettrie als kennisbron door beoefenaren van de sociale wetenschappen te onzent zouden ontbreken (cf. Goudsblom 1971). In zijn essay *Tijd en Tragiek* (1974) stelt Blok, dat klassieke romans en drama's opgevat kunnen worden als prototypische beschrijvingen van het sociale gebeuren, die het belang van Elias' figuratiebegrip accentueren. Hij beperkte zijn beschouwingen echter tot de literatuur met een grote L. Een soortgelijke visie verwoordde hij in *Memorandum over het schrijven* (1976). Van der Meiden (1976) maakte bij het schetsen van zijn portret van de zwarte-kousen-kerken in Nederland meermalen gebruik van streekromans. Zie voor een zinnig aanwenden van "peasant novels" als informatiebron het artikel van Craig (1974) en het essay van de Jager (1977) over het oeuvre van Maas. Een prachtig voorbeeld van een zeer informatieve novelle is *Een liefde in Staphorst* (1942) van Fred Thomas.
3. Zie voor het soort tegenwerpingen, dat men verwachten kan Goudsblom (1971) en Shorter (1976: 8ff.). De eerste waarschuwt voor moeilijkheden, waarop men bij het gebruik van romans kan stuiten, zónder dat hij ze als informatiebron terzijde wil schuiven. De laatste verwerpt ze als zodanig, omdat ze een verwrongen beeld zouden geven van met name de lagere en laagste bevolkingsgroepen. Louise Tilly bekritiseert Shorter op dat punt fel, omdat de beschrijvingen van het gedrag van boeren en arbeiders die hij ontleent aan andere bronnen volgens haar weinig verschillen van die van romanciers (1978: 426/27).
4. Van juni 1970 tot juni 1971 deed ik met steun van ZWO antropologisch veldwerk in het dorp Ottoland, gelegen in het hart van de Alblasserwaard, naar de samenhang tussen de ontwikkeling van kerkgenootschappen en die van de dorpsgemeenschap als geheel. De resultaten van dit onderzoek zijn neergelegd in een dissertatie (Verrips 1977).
5. Dat Ooms uit boerenkring afkomstig was heeft zijn streekromans duidelijk beïnvloed. Bij het lezen ervan kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat hij schreef vanuit de optiek van de boerenstand. Ofschoon hij sommige boeren als hardvochtige, stugge en onbuigzame karakters

schetste, ging zijn sympathie toch steeds naar deze categorie in het algemeen uit. Dat wil echter niet zeggen, dat hij steeds boeren als de hoofdpersonen voor zijn romans koos. In *De Haneveertjes* (1950) zijn het drie ongehuwd gebleven zusters, die een klein zaakje drijven in Bleskensgraaf, in *Een Vracht Geluk en een Brok Verdriet* (1941) is het een manke postbesteller, in *Koster Besaan* (1949) een kostertje, in *Daggelders* (1941) een arbeider en in *Lidia en de Erven Neuteboom* (1942) zijn het tenslotte drie vrijgezelle renteniers. Aan dergelijke "perifere" figuren mocht Ooms zijn verhalen graag ophangen. Altijd echter hadden ze direkt of indirekt met boeren te maken en kruisten die hun paden.

6. Enkele van Ooms' boeken werden gepubliceerd in de bekende Nobel Reeks van Uitgeversmaatschappij Callenbach te Nijkerk.
7. Op het ogenblik wordt zelfs door sommige personen in of afkomstig uit de Alblasserwaard jacht gemaakt op eerste drukken van Ooms' romans. Ik herinner mij, hoe een inwoonster van Ottoland mij eens vroeg, of ik haar zou kunnen helpen aan bepaalde exemplaren. Haar zoon, die naar Amerika was geëmigreerd, wilde ze zo graag nog eens lezen. Toen ik nog een kleine jongen was, kwam elke week een invalide man in een wagentje naar het dorp waarin ik woonde om daar voor een luttel bedrag boeken, vooral streekromans, aan huisvrouwen uit te lenen. Meermalen heb ik mijn moeder en buurvrouwen hem horen vragen om werken van Ooms. Soms duurde het weken, voordat hij aan hun wensen kon voldoen.
8. De Man heeft nimmer twijfels laten bestaan over zijn literaire aspiraties. Het meest sprekend getuigenis daarvoor is wel het vignet "Nog Niet", dat hij aan het einde van elke voltooide roman liet afdrukken. Waar hij steeds aan het milieu, dat hij zo treffend wist te schetsen, wilde ontstijgen - frappant gereflekteerd in de levensloop van sommige van zijn romanfiguren -, daar bleef Ooms er zijn hele leven lang deel van uitmaken en over schrijven. Indicatief voor zijn gebondenheid aan de streek is bijvoorbeeld dat hij de hoofdpersoon in zijn roman *Water over Holland* (1946), een ingenieur, uit de stad laat terugkeren naar de Alblasserwaard om hem daar zijn ware bestemming te laten vinden. Ooms wist zich evenwel sterk geïnspireerd door het werk van De Man. De thematiek en structuur van sommige van zijn romans vertonen een soms griezelige gelijkenis met bepaalde werken van de laatste.
9. Ooms was geen sociale wetenschapper, die zich tot taak stelde in zijn romans een preciese schets te geven van de

ontwikkeling van het voelen en denken der boeren en arbeiders in de Alblasserwaard. Ongetwijfeld heeft dat voelen en denken in de loop van de tijd veranderingen ondergaan. Het is echter geenszins mijn bedoeling dat proces te beschrijven. Het gaat mij er om te laten zien, hoe Ooms' werken informeren over de attitudes van de streekbewoners ten aanzien van vrijen en trouwen in de periode 1880-1945, het tijdvak waarin hij ongeveer leefde, waarover hij schreef en van waaruit hij projecteerde.

10. Zie voor een nadere uiteenzetting van de ontwikkelingen op agrarisch gebied Verrips (1975; 1977).
11. Zowel in het werk van Ooms als in dat van De Man komen nogal eens keetmeiden voor. Dit waren meisjes in dienst bij polderwerkers op tijdelijk karwei in de streek. Ze kookten hun dagelijkse pot, maakten hun kleren schoon en trachtten de keten waarin hun werkgevers verblijf hielden proper te houden. Meestal waren ze uit arbeiderskringen afkomstig. Ooms en De Man stellen ze meestal voor als "onbeschaafd" en "hitsig", want welk zichzelf respecterend meisje zocht nu het gezelschap van ruw, goddeloos en onbehouden poldervolk. Bij De Man heet zij "de zonde zelf" en zingt zij wereldse liederen; "(...) ze lokte de jonge kerels, maakte ze woest en liep dan sarrend achteruit" (1924: 58). In *De Haneveertjes* (1950) laat Ooms een zedige middenstandsjuffrouw de rol van keetmeid vervullen, die door haar geloof gedreven meent de ruwe polderjongens de begingselen van het christelijk geloof en enige beschaving te moeten bijbrengen. In dit geval overwint het goede: de kerels gaan voor haar door de knieën.
12. Stoepmeiden waren dienstbodes, die tot taak hadden het melkgerief te onderhouden. Tot in de jaren dertig was er in de Alblasserwaard geen waterleiding. Drinkwater werd uit de sloten en vaarten gehaald vanaf zogenaamde stoepen. Voor een afbeelding van een Alblasserwaardse stoepmeid, zie Bing en von Ueberfeldt (1857: 55, plaat LV).
13. Er valt in dit opzicht echter een verschil te constateren tussen Ooms en de schrijfster Jo Ypma. In haar streekroman *Boven de Polder de Hemel* (z.j.) behandelt ze uitvoerig de schaamte van een boerendochter, die moet trouwen met een boerenzoon.
14. Ook de notulen van de Nederlands Hervormde gemeente te Ottoland heb ik op het voorkomen van tuchtgevallen doorgenomen. Daarin komen ze echter nauwelijks voor. Voor een verklaring van dit verschil, zie Verrips (1977: 126ff.).

15. Een attestatie is een soort bewijs van lidmaatschap van het kerkgenootschap, dat bij verhuizingen nodig is om in een andere kerkelijke gemeente te worden toegelaten.
16. Lodewijk Brunt maakte mij erop attent, dat Ooms jarenlang scriba van de kerkeraad in zijn woonplaats is geweest. Dat wil zeggen, dat Ooms als hij zelf al geen gevallen van tuchtoefening te behandelen heeft gekregen, in ieder geval in de gelegenheid was om kennis te nemen van hetgeen zijn voorgangers op dat punt hadden vastgelegd. Dit biografisch detail lijkt mij belangrijk als het aankomt op een weging van de informatieve waarde van zijn werk.
17. Zie in dit verband Sillevius (1959: 134) en Kruyt (1955: 74). Beide auteurs benadrukken, ofschoon op verschillende wijze, de zakelijke basis van de huwelijksluiting onder boeren. Opmerkelijk is Kruyt's verwijzing naar het werk van Herman de Man en Groninger boerenromans.
18. Overigens kwam het wel voor, dat boeren zich inlieten met de kaasmakerij. Zie in dit verband Saal (1958: 187).
19. Het onderwerp van gesprek voor de vrouwen in Herman de Man's novelle *De Heersers van het Gewest* (1941) is de kaasmakerij. De grote angst waarmee zij konden worstelen, was het voorkomen van bol of tik in de kaas. In haar korte verhaal *Tik in de Kaas* (z.j.) schetst Jo Ypma, hoe dit euvel een boerin tot hysterie en "zenuwzinkingen" kon drijven. Signifikant in dit verband is ook het bestaan van allerlei "bijgeloof" inzake de kaasmakerij. Wanneer de melk niet wilde stremmen, zou dit het werk zijn van de duivel, hoewel het verschijnsel zeer waarschijnlijk te herleiden was op het werken met onproper materiaal en/of specifieke eigenaardigheden van de te verwerken melk.
20. Deze zinswending gaat terug op de onder boeren wel gebezigde zegswijze: "Geen uilen bij bonte kraaien", wanneer zij wilden aangeven, dat boeren en daggelders niet bij elkaar pasten.
21. Er is mij een geval ter ore gekomen van een boerenzoon, die naar de Verenigde Staten emigreerde, omdat zijn ouders weigerden hem het huwelijk met een daggeldersdochter toe te staan.
22. In *Rijshout en Rozen* van De Man komen allerlei variaties op dit thema voor. Hij laat boerenmeisjes, die het aanlegden met knechten, soms blijven en dan weer weggaan. Heel boeiend is de scène, waarin Thera in de kelder valt voor een rooie (zie noot 24) kooikersknecht, die ooit eens huzaar was geweest en in de stad omgang had gehad met "gewillige juffies". Haar vader, die hen *in*

flagrante delicto betrapt, zendt de knecht onmiddellijk de laan uit en weet zijn dochter te koppelen aan de zoon van een ver familielid, die uiteraard boer is. De knecht huwt later een stoepmeid.

23. In zijn roman *Water over Holland* legt Ooms de broer van de hoofdfiguur, die ingenieur is geworden en omgang heeft gehad met een meisje uit de stad luisterend naar de naam Elly de volgende veelzeggende woorden in de mond:

"In de stad stroelt de zonde van de hoogmoed en de ijdelheid door de huizen en ik schat, dat het dierage van jou ook wel zal zijn besmet met die ongerechtigheden. En jij noemt heur Elly, waar? daaraan is alreeds te horen, dat ze goddeloos van leven is. Want wat is Elly voor een naam? Ze zal wel Eldertje heten, of Eefje, of een navenante degelijke naam hebben. Maar zo'n naam is natuurlijk niet deftig en werelds genoeg en daarom is er Elly van gemaakt. Maar over mijn lippen zal die naam niet meer komen, versta dat goed!" (1946: 140)

In de reeds eerder aangehaalde roman *Rijshout en Rozen* komt een "vurige" boerendochter voor, Kee, die voortdurend uit is op het verleiden van mannen. De Man laat haar met een Duitse schoorsteenbouwer naar de stad vertrekken. Daar verandert ze haar naam van Kee in Corrie en oefent ze naar het gerucht wil, het oudste beroep van de wereld uit. Zie Van Aalst over de herkomst van martieners en bietsers in de steden (1975).

24. Het zou de moeite waard zijn om een studie te maken van de wijzen, waarop in streekromans (en de werkelijkheid) haarkleur en -dracht gebruikt worden als indicatoren voor al of niet gerespecteerd gedrag van vrouwen. Bij Ooms stuit men herhaaldelijk op passages, waarin een afwijkende haarkleur en/of loszittend haar verbonden wordt met toegeeflijkheid op seksueel gebied. Helemaal te bevreemden hoeft dit echter niet, daar vrouwen in de Alblasserwaard gewoon waren hun haar in knoetjes of vlechten te winden en pas 's avonds bij het naar bed gaan los te maken, dus op het moment waarop zij tesamen kwamen met hun mannen. Het kan niet ontkend worden: loszittend haar en openstaan voor avances enerzijds en opgebonden en/of verborgen haar en zedigheid anderzijds waren in de Alblasserwaardse voorstellingswereld nauw met elkaar verweven. Zie in dit verband de roman *De Ganzenburcht* (z.j.: 130/31; 157) van Jo Ypma.

25. Zie Goody (1976: 60). Elders heb ik getracht aan te geven, hoe het onderdrukken van het seksuele libido mogelijk verbonden kan worden met het aanhangen van sterk

- lijdelijke en bevindelijke varianten van het Calvinisme in de Alblasserwaard (Verrips 1977: 260/61).
26. Zie voor de preciese betekenis-inhoud van de uitdrukking agrarisch-ambachtelijk Saal (1958).
 27. Elias en Scotson hebben er in hun voortreffelijke studie over Winston Parva (1976) op gewezen, hoe het cultiveren van bepaalde gedragsstijlen en -codes als een uitvloeisel gezien kan worden van de specifieke figuraties, die mensen met elkaar vormen of vormden, en welke functies zij voor hen vervullen bij het doen voortbestaan van bepaalde sociaal (economische) verhoudingen. Zij tonen aan, hoe mensen zich restricties (laten) opleggen en een bepaalde mate van zelfdiscipline handhaven om zich te onderscheiden van anderen, bij wie zij die discipline afwezig achten, teneinde zo hun monopoliepositie tegenover die anderen te behouden. Het laatste deel van mijn betoog steunt op hun theoretische inzichten.
 28. Hendrik Jan de Haan, die een eerdere versie van mijn opstel van een uitvoerig schriftelijk commentaar voorzag, wees mij erop, dat het mogelijk is om mijn uitspraak vaster te funderen door een onderzoek te verrichten naar: de huwelijksleeftijd van boeren en arbeiders, de huwelijksvruchtbaarheid (via de techniek van de gezinsreconstructie of de berekening van geboortevallen), partnerkeuze, de mate van voorechtelijk geslachtsverkeer (af te leiden uit een vergelijking van de geboortedatum van eerste kinderen en de data waarop huwelijken werden voltrokken), en het voorkomen van buitenechtelijke geboorten. Tijdens mijn veldwerk heb ik naar al deze verschijnselen, die meer licht zouden kunnen werpen op de eens in de Alblasserwaard vigerende huwelijks- en voortplantingspatronen, geen *systematisch* onderzoek gedaan. Ik ben het volledig met De Haan eens, dat historisch-demografisch speurwerk zou kunnen leiden tot een betere empirische onderbouwing van de door mij gedane bewering over de verschillen in drifthuishouding tussen boeren en arbeiders.
 29. Ik heb met opzet "vermeend" tussen haakjes toegevoegd om duidelijk te maken dat alleen al het idee, dat arbeiders er een andere seksuele moraal op na hielden en maar bij elkaar "hokten en fokten" alsof er geen God of gebod bestond, hun dochters voor boerenzoons aantrekkelijk maakte en hun houding t.o.v. hen mede richting gaf. In een zeer interessante studie over de wijze, waarop vrouwen en het huwelijk worden voorgesteld in Victoriaanse romans, wijst Calder er op, hoe leden van de middenklasse een soortgelijk beeld hadden van de ar-

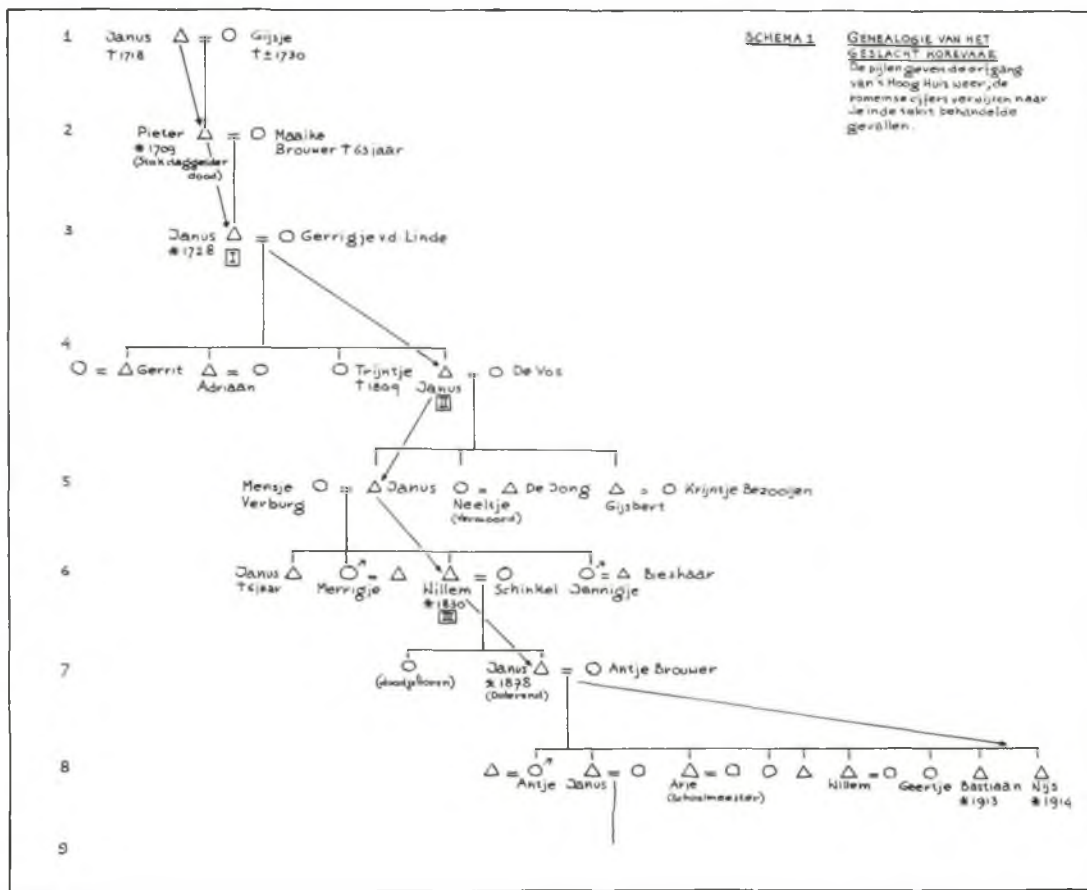
- beidende bevolking in 19e-eeuws Engeland. Volgens haar was dat beeld globaal gesproken niet onjuist, maar deed het geen recht aan de feitelijke condities, waaronder die bevolking moest leven en die haar een andere seksuele moraal deed ontwikkelen (1976: 72/73).
30. Het bestaan van deze hoop komt men herhaaldelijk tegen in de roman *Een Vrucht Geluk en een Brok Verdriet* (1941).
31. In het werk van Gathorne-Hardy (1974), wordt op overtuigende wijze onthuld, waarom leden van de Britse aristocratie zich voor het bevredigen van hun seksuele verlangens zo vaak wendden tot vrouwen uit die sociale strata, waaruit *nannies* en dienstbodes gerecruteerd werden.

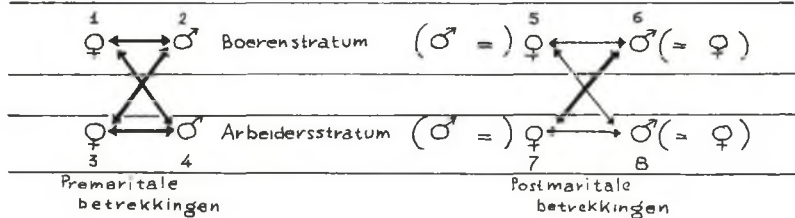
GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Aalst, H. van 1975 *Onder martieners en bietsers. Een zwerfleven*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Bing, V. & B. von Ueberfeldt 1857 *Nederlandsche Kleederdragten en Gebruiken*. Amsterdam: Frans Buffa en Zonen.
- Blok, A. 1974 *Tijd en Tragiek. De relatieve autonomie van de klassieke romans en dramas. De Gids*, 9/10: 701-09.
- 1976 *Memorandum over het schrijven. Sociodrome*, 7: 3-13.
- Brunt, L. 1974 *Stedeling op het platteland. Een antropologisch onderzoek naar de verhouding tussen autochtonen en nieuwkomers in Stroomkerken*. Meppel: Boom.
- Calder, J. 1976 *Women and Marriage in Victorian Fiction*. London: Thames and Hudson.
- Craig, D. 1974 *Novels of Peasant Crisis. The Journal of Peasant Studies*, 2(1): 47-69.
- Elias, N. 1969 *Ueber den Prozess der Zivilisation*. 2 Bänder. 2. Auflage. Bern & München: Francke.
- Elias, N. & J.L. Scotson 1976 *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Utrecht: Het Spectrum. Aulaboek 582.
- Gathorne-Hardy, J. 1974 *The Rise and Fall of the British Nanny*. London: Arrow Books Ltd.
- Goody, J. 1976 *Production and Reproduction. A Comparative Study of the Domestic Domain*. Cambridge: Cambridge University Press.

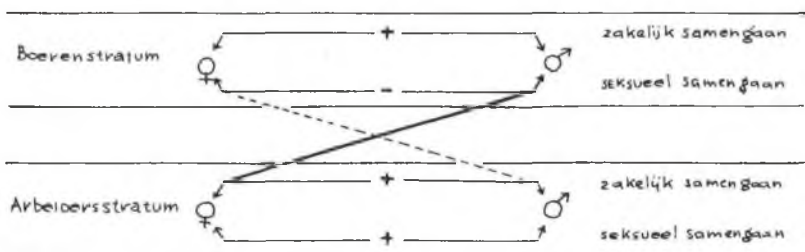
- Goudsblom, J.
1971
Problemen bij de sociologische studie van romans. In: *Studzje konferinsje*, pp. 32-47. Ljouwert: De Terp.
- Jager, J.L. de
1977
De romancier als sociograaf. H.H.J. Maas (1877-1953) over de Peel. Amsterdam: stencil.
- Kruyt, J.P.
1955
Gemeenschap als sociologisch begrip. Een kritiek op Tönnies. *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks*, Dl. 18(3). Amsterdam: N.V. Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.
- Man, H. de
(1924)
1941
Rijshout en Rozen. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar N.V., vierde druk.
De Heersers van het Gewest. Naarden: De Driehoek.
- Meiden, A. van der
1976
Welzalig is het volk. Bijgewerkt en uitgebreid portret van De zwarte-kousenkeren. Baarn: Amboboeken.
- Norel, K.
(z.j.)
Mannen van *Sliedrecht*. Nijkerk: G.F. Callenbach N.V.
- Ooms, J.W.
1938
1941
1941
1942
1946
1949
1950
De Korevaars. Kampen: J.H. Kok N.V.
Daggelders. 's-Gravenhage: J.N. Voorhoeve.
Een vracht geluk en een brok verdriet. Baarn: Bosch & Keuning.
Lidia en de erven Neuteboom. Nijkerk: G.F. Callenbach N.V.
Water over Holland. Wageningen: Gebr. Zomer & Keuning.
Koster Besaan. Kampen: J.H. Kok N.V.
De Haneveertjes. Wageningen: Gebr. Zomer & Keuning.
- Rover, P. de
(z.j.)
Behouwe vaart. Wageningen: Gebr. Zomer & Keuning.
- Saal, C.D.
1958
Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Assen: Van Gorcum.
- Shorter, E.
1976
The Making of the Modern Family. London: Collins.
- Sillevis, H.A.
1959
De boer en zijn wereld. De boerenbevolking van de N.W.-Veluwe sociaal-typologisch beschouwd. Assen: Van Gorcum.
- Thomas, F.
1942
Een liefde in Staphorst. 's-Gravenhage: A.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij N.V.

- Tilly, L.A.
1978 Family and Change: Two Theoretical Perspectives for Family History. *Theory and Society*, 5(3): 421-435.
- Verduin, J.A.
1972 *Bestaanswijze en huwelijks- en voortplantingspatroon in het negentiende eeuwse Drentse zandgebied*. Assen: Van Gorcum.
- Verrips, J.
1975 The Decline and Small-Scale Farming in a Dutch Village. In: J.F. Boissevain & J. Friedl (eds.), *Beyond the Community: Social Process in Europe*. Pp. 108-24. Den Haag: Min. van O. & W.
1977 *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp, 1850-1971*. Baarn.
- Ypma, J. (van Dorp -)
(z.j.) Tik in de Kaas. In: A. de Vries (red.), *Groot-Nederlands Boerenboek*. Pp. 144-57. Nijkerk: G.F. Callenbach N.V.
(z.j.) *Boven de polder de hemel*. Baarn: Bosch & Keuning N.V.
(z.j.) *De Ganzenburcht*. Baarn: Bosch & Keuning N.V.
- Wichers, A.J.
1965 *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de "overherigheid"*. Assen: Van Gorcum.

SCHEMA 2

SCHEMA 3